00051042

ORI
231·51
Ali / Tre
5 10 42

NOT TO BE ISSUED
OUT OF THE LIBRARY.

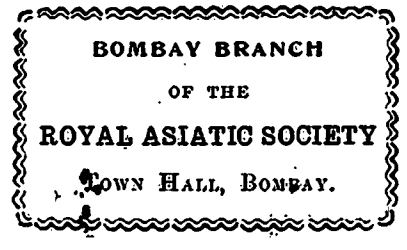

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 15 June, 2016

A TREATISE ON THE RUBÁ'Í

ENTITLED

RISÁLAH I TARÁNAH

BY

ÁGHÁ AHMAD 'ALÍ,

PERSIAN TEACHER, CALCUTTA MADRASAH.

51042

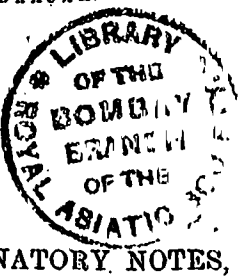

WITH AN INTRODUCTION AND EXPLANATORY NOTES,

BY

H. BLOCHMANN, M. A.

HEAD MASTER, CALCUTTA MADRASAH.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. WENGER, BAPTIST MISSION PRESS.

1867.

00051042

AN INTRODUCTION

TO

ÁGHÁ AḤMAD 'ALÍ'S RISÁLAH-I-TARÁNAH,

BY

H. BLOCHMANN, M. A.

ABBREVIATIONS.—P. P. refers to my work on "The Prosody of the Persians;" *q* stands for ق; *sz* for ض, *dz* for ذ; *h* for ح, *t* for ط; *ç* for ص.

I.—DEFINITION OF A RUBÁ'Í.

By Rubá'í رباعي (plural رباعيات, in Persian *without* the Tashdíd, from the Arab. رباعيّ *consisting of four*) the Persians denote a short poem of a certain metre and consisting of four hemistichs, i. e., of two distichs, of which three hemistichs, viz. the first, second and fourth, rhyme. Among old poets we find occasionally Rubá'ís with four rhymes. The Rubá'í unlike the ghazal or *love poem*, is not restricted to a particular subject matter. In every good Rubá'í the fourth hemistich, or the whole distich, is either elevated (بلند), or witty and striking (لطيف), or epigrammatical (تيز); the first three hemistichs merely introduce the happy thought of the fourth. This is elegantly expressed by the verse of Mírzá Çáib quoted on page ١٦ (metre Ramal)

از رباعي بيت آخر ميزند ناخن بدل خطّ پشت لب بچشم ما ز ابرو خوشترست

"*the last verse of a Rubá'í drives the nail through the heart; the line above "the lip is in my opinion better than the eyebrow*"—the two eyebrows being compared to the two upper, and the two sides of the moustache to the two lower hemistichs of a Rubá'í.

For Rubá'í we meet occasionally with the names *Chihárbaití* چهاربيتي, *Dubaití* دوبيتي, and *Taránah* ترانه. An Arabic form دبيت *dubait*, plural دبيتات, without a wáw, occurs likewise.

The contradiction in the terms Dubaití and Rubá'í is best explained by the note extracted by the author from the Mi'yár ulash'ár by Naçír uddín of Ṭús, page ٣, l. 13, of which I subjoin a translation.

" The critical Ṭúsí who died in A. H. 672 [A. D. 1274] has the following remark in the chapter in which he explains the following Murabba' metres of the Baḥr-i-Hazaj—

1. A Murabba' metre in which the last feet of each hemistich are sálim [مفاعيلن]

اکنون که چنین زارم برمن نکني رحمت
مفعولُ مفاعيلن مفعولُ مفاعيلن

" Now that I complain so much, thou hast no compassion on me." Both hemistichs are equal to one hemistich of the Muṣamman form [Vide P. P. 19].

2. Where the last feet of each hemistich are maqṣúr [مفاعيلْ], but the first foot of the second hemistich is not akhrab [مفعولُ, but makfúf مفاعيلُ]

من بے تو چنين زار تو از دور همي‌خند
مفعولُ مفاعيلْ مفاعيلُ مفاعيلْ

" Without thee I weep so much; thou laughest at me from afar."

3. Where the last foot of the first hemistich is sálim [مفاعيلن], and that of the second maḥdzúf [فعولن]

چندين چه کني تنبل مارا چه فريبي
مفعولُ مفاعيلن مفعولُ فعولن

" Why dost thou practise deception; why dost thou deceive me?" The remark to No. 1 applies also to Nos. 2 and 3, [i. e., in this case also the two hemistichs are equal to one hemistich of the Muṣamman form; but the words چنين زار in No. 2 would then be مفاعيلُ, not مفاعيلْ].

4. Where the last feet in each hemistich are maḥdzuf [فعولن]

ای يار گرامي آخر تو کجائي
مفعولُ فعولن مفعولُ فعولن

" O honoured friend, where art thou?" This Murabba' distich is not equal to a hemistich of any Muṣamman form. This is the shortest Hazaj metre.

5. Where the last foot of the first hemistich does not stand in the caesura, the last foot of the second hemistich being فعولْ

يکبارہ چنين جاهـــــل وخونخوارہ مباش
مفعولُ مفاعيلُ مفاعيلُ فعولْ

" For once be not so dull and cruel!"

6. Where there is no caesura, the last foot being فعلْ

دانی که دل از تو نـــــشود سير مرا
مفعولُ مفاعيلُ مفاعيلُ فعلْ

"Thou knowest that my heart does not become tired of thee."

7. Where there is no caesura, the last foot being فاع, and the foot before مفاعيلن

مشتاب برفتن صنما لختی باش
مفعول مفاعيل مفاعيلن فاع

"Don't hurry off, beloved; stop a moment."

8. Where there is no caesura, the last foot being فع

دانی که دلم سیر زتو کی گردد
مفعول مفاعيل مفاعيلن فع

"Thou knowest whether my heart can get tired of thee."

"The last four Murabba' metres, Nos. 5, 6, 7 and 8, are in reality *one*, and the same as a Rubá'í metre. [Túsí looks therefore upon مفاعيل فعولن and مفاعيل فعل ⏑ — — ⏑ ⏑ — in Nos. 5. and 6. as metrically the same as مفاعيلن فاع and مفاعيلن فع ⏑ — — — — in Nos. 7. and 8.]. Hence in reality the 8 Murabba' metres may be reduced to 4 [viz. 1; 2 and 4 which do not essentially differ; 3; and 5, 6, 7, 8]."

"Modern* poets do not use those of the above 8 metres which are equal to one miçra' of the Muṣammman form [i. e., Nos. 1, 2 and 3]; but the older poets use them with rhymes in each hemistich. And they looked upon the hemistichs as distichs, as was done with the Murabba' metres of the Baḥr-i-Rajaz or such Arabic verses which are *mu'aqqad*, i. e., have no caesura. This is the reason why the ancients looked upon a Rubá'í as consisting of four distichs, and why they used the term "Chihárbaití," in Arabic "Rubá'í," and thought four rhymes necessary. Modern poets having altogether discarded Murabba' metres, the above 8 metres went likewise out of fashion. Hence that which was formerly considered as a distich came afterwards to be looked upon as a hemistich; and hence also the term *Dubaití* was used instead of *Rubá'í*, and the third hemistich lost the rhyme and was called خصي khaçí *castratus*."

A Rubá'í with four rhymes is called رباعي مصرّع Rubá'í e muçarra'.

II.—On Taskín (تسكين).

Taskín is a grammatical term which means "putting a sukún or jazm in the place of the vowel of a consonant," i. e., changing a mutaḥarrik consonant to a sákin consonant. As a prosodical term it was first recommended

* Now considered *classical*.

by Ṭúsí; but it appears to have found no favour with the innumerable writers on prosody who used his Mi'yárulash'ár. Generally speaking the Taskín corresponds to what according to our western rules of prosody we would call a contraction of two short syllables into one long syllable, e. g., the exchange of a — ⏑ ⏑ for a — —.

Ṭúsí says :—

از جملهٔ تغیّرات عام که به شعر فارسي خاص است یکی آن است که هر کجا سه حرف متحرّک متوالی افتد تسکین اوسط روا دارند و در یك وزن متحرّک و مسکّن باهم بیامیزند • و این حکم مطّرد است الّا آنجا که مانعی افتد مثلا باشدکه بحر بسبب تسکین در بدل افتد چنانکه درین وزن که فعلاتُ فاعلاتن اگر عین فعلاتُ مسکّن کنند تا این وزن شود که مفعولُ فاعلاتن و هریك از بحرے دیگر است • پس تسکینے که مقتضي اشتباه بود نشاید • و نیز باشد که شاعر حرکات و سکنات را نظامے التزام کند مثل قصیده مبني باشد بر تکرار این وزن که مفتعلن مفعولن وتسکین عین مفتعلن آن نظام را باطل گرداند • پس درین موضع هم نشاید • و برقاعدهٔ لغت پارسي آنست که بیشتر تغیرات مستعمل را در همه ابیات که بر وزنے گویند بیک نسق استعمال کنند بخلافت عادت تازي‌گویان چه این لغت احتمال اختلاف بسیار نکند • و چون در اصول اوزان پارسي سبب ثقیل و فاصله مستعمل نیست توالی سه متحرّک اصلي نباشد بل بسبب تغیّرے سابق بود و آن چنان بود که ساکن سبب خفیف بیفتد و متحرّکش مجاور دو متحرّک وتد مجموع افتد تا سه متحرّک متوالي شود وچون چنین بود تسکین اوسط تسکین حرف اوّل وتد باشد وما این تغیّر را تسکین نام نهادیم •

"Regarding the more general changes peculiar to Persian metres, I may mention that whenever a foot contains 3 consecutive mutaḥarrik consonants, the taskín of the middle consonant is allowable, and poets may in the same metre promiscuously use muḥarrak [i. e., without the taskín] or musakkan [i. e., with the taskín] feet. This law holds as long as there is no obstacle. But when e. g., the Taskín produces a total change in a metre, as فعلاتُ فاعلاتن [a Ramal metre, vide P. P. 46], which by Taskín would become فَعْلاتُ فاعلاتن [i. e.] مفعولُ فاعلاتن [a Muszári' metre, vide P.P. 68], the Taskín is not admissible; for in such cases there would be an ambiguity. Poets have also to look to a systematic order in the vowels and jazms of a verse; e. g., when a qaçídah has the metre مفتعلن مفعولن [Sarí', vide P.P. 83], the Taskín مفتْعلن, i. e., مفعولن, would destroy the systematic order alluded to. Hence in this case also the Taskín is inadmissible, especially as it has become a rule in Persian uniformly to employ in all verses of a poem established changes. The great difference indeed between Arabic and Persian poets consists in this, that the latter allow very few deviations.

As in the fundamental feet of Persian prosody [مفعولاتُ, مستفعلن, مفاعیلن, فاعلاتن, فعولن, vide P.P.] neither sabab-i-ṣaqíls nor fáçilahs occur, three consecutive mutaḥarriks are properly speaking impossible; but they may occur *after a change* [e. g., when the fundamental فاعلاتن is changed to فعلاتن, where the ف, ع and ل are 3 consecutive consonants with vowels]. Thus when the sákin consonant of a sabab-i-khafíf [e. g. the alif of the sabab فا in فاعلاتن] falls away and its mutaḥarrik [the ف] joins the 2 mutaḥarriks [ع and ل] of a watad-i-majmú' [فاع], the middle of the 3 mutaḥarriks [ع], i. e., the first consonant of the watad, may become a sákin. This change I have called *Taskín.*"

On examination of the various changes of the fundamental feet in Persian we find that the Taskín as recommended by Ṭúsí is possible in the following ziḥáfs—

فعلاتن	by Taskín	فعْلاتن	or	مفعولن
فعلاتُ		فعْلاتُ	or	مفعولُ
فعلن		فعْلن		
فعلان		فعْلان		
مفتعلن		مفْتعلن	or	مفعولن

These Taskíns occur in almost every metre which has the above feet. As however these contractions had already received technical names, e. g., شعث, قطع, &c., Ṭúsí did not succeed in inducing the prosodical writers after him to adopt his comprehensive view and his general term "Taskín." Khalíl's "ipse dixit" is not easily overruled.

In the above ziḥáfs the contraction occurs *within* a foot. The author of this book has extended Ṭúsí's Taskín to the contraction of syllables belonging to two feet; e. g., مفعولُ مفاعلن — — ⏑ ⏑ — ⏑ — is contracted to مفعولم فاعلن — — — — ⏑ —, and مفعولن فاعلن substituted for it as a more euphonic expression. In this *innovation* lies the value of Agha Aḥmad 'Alí's treatise. He has succeeded in reducing the 24 apparently very confused Rubá'í metres to one fundamental form, from which the rest may be derived not only with the greatest ease, but also without the slightest burden on the memory. The metrical treatises known to me are most insufficient on this subject; many writers leave out these metres altogether, or give, as Ṭúsí has done, a few only; others give a *tree*, as Saifí; some give circles as the Ḥadáiqul balághat; and many give them full of errors, as the Chihár Gulzár, Dr. Forbes' Persian Grammar, Gladwin's Dissertations, &c.

III. The 24 Ruba'í Metres.

Aghá Aḥmad 'Alí chooses as his fundamental form

مفعولُ مفاعيلُ مفاعيلُ فعولْ .....(I).

which deviates least from the metre called Hazaj-i-muṣamman-i-makfúf-i-maḥdzúf, having only فعولن instead of فعولْ.

As for مفاعيلن we get by قبض the ziḥáf مفاعلن [vide P. P. 16], the above fundamental form is first changed* to

مفعولُ مفاعلن مفاعيلُ فعولْ .....(II).

Observe that مفاعلن is only used instead of the *first* مفاعيلُ.

If the Taskín takes place between مفعولُ مفاعيلُ, we get مفعولمفاعيلُ = مفعولن مفعولُ, because فاعيلُ and مفعولُ are *metrically* controvertible, each having 5 consonants, 3 vowels and 2 jazms.

Again if the Taskín takes place between مفاعيلُ and مفاعيلُ, we get مفاعيلمفاعيلُ = مفاعيلن مفعولُ. If the Taskín takes place between مفاعيلُ فعولْ, we get مفاعيلفعول = مفاعيلن فاعْ. If theTaskín takes place between مفعولُ مفاعلن we get مفعولمفاعلن = مفعولن فاعلن. Lastly if the Taskín takes place between مفعولُ فعولْ, we get مفعولن فاعْ.

It is also clear that in (I) *three* Taskíns, viz. between the 1st and 2nd, feet, the 2nd and 3rd, and the 3rd and 4th, are possible; and in (II) *two* only, viz. between the 1st and 2nd feet, and the 3rd and 4th. Moreover several Taskíns may occur together. As by the rules of Persian poetry we may substitute فعل for فعول, we get instead of (I) مفعول مفاعيل مفاعيل فعل (I*a*). and for (II.).....مفعولُ مفاعلن مفاعيلُ فعلْ,..... .....(II*a*). The following synopsis will shew that the forms (I) and (II) give 24 metres, and NO MORE. Let T_1 stand for the Taskín between the 1st and 2nd, T_2 for the Taskín between the 2nd and 3rd, and T_3 for the Taskín between the 3rd and 4th feet; the following metres are possible

Metre 1.	I	Metre 7.	I with T_2 and T_3.
2.	I with T_1.	8.	I with T_1 and T_2 & T_3.
3.	I with T_2.	9.	II
4.	I with T_3.	10.	II with T_1.
5.	I with T_1 and T_2.	11.	II with T_2.
6.	I with T_1 and T_3.	12.	II with T_1 and T_3.

* I have deviated from the Aghá's order of the metres.

Metre 13.	Ia.	Metre 19.	Ia with T_2 and T_3.
14.	Ia with T_1.	20.	Ia with T_1 & T_2 & T_3.
15.	Ia with T_2.	21.	IIa.
16.	Ia with T_3.	22.	IIa with T_1.
17.	Ia with T_1 and T_2.	23.	IIa with T_3.
18.	Ia with T_1 and T_3.	24.	IIa with T_1 and T_3.

From this table it is clear that no other combinations can be formed. The arrangement of the 24 metres as given by Ághá Aḥmad 'Alí on p. ٨ depends upon the first foot, which is either مفعولُ (akhrab) or مفعولن (akhram). According to *his* order we have then

Akhrab 1.	I	Akhram 13.	I with T_1.
2.	Ia.	14.	Ia with T_1.
3.	I with T_2.	15.	I with T_1 and T_2.
4.	Ia with T_2.	16.	Ia with T_1 and T_2.
5.	II.	17.	II with T_1.
6.	IIa.	18.	IIa with T_1.
7.	I with T_3.	19.	I with T_1 and T_3.
8.	Ia with T_3.	20.	Ia with T_1 and T_3.
9.	I with T_2 and T_3.	21.	I with T_1 & T_2 & T_3.
10.	Ia with T_2 and T_3.	22.	Ia with T_1 & T_2 & T_3.
11.	II with T_3.	23.	II with T_1 and T_3.
12.	IIa with T_3.	24.	IIa with T_1 and T_3.

As in the fundamental Rubá'í metre (I) فعولُ and فعلُ are preceded by a vowel, viz. the dhamma of مفاعيلُ, فاع and فع must always be preceded by ن; again as مفاعلن occurs in the 2nd foot only, فاعلن can likewise only stand in that foot.

If we make use of our western division into long and short *syllables*,* we get the following simple table for the 24 Rubá'í metres—

* I mean what the Persians would call syllables, if they had that notion, i. e., words of the form

دش count as —
داش as — ⏑ } except at the end of a hemistich, when they
دشت as — ⏑ } count as —. This I have expressed in the
داشت as — ⏑ ⏑ } following table by the sign =.

In the middle of a verse the last 3 words are to be pronounced in scanning *dáshă, dăshtă, dáshătă.*

First foot.	Second foot.	Third foot.	Fourth foot.
— — ⏑ ⏑	— — ⏑ ⏑	— — ⏑ ⏑	—
	or — ⏑ — ⏑		or =

Combining the 2 varieties of the first foot with each of the 3 variations of the second, we get 6 different metres of two feet; combining each of these 6 with each of the two variations of the 3rd foot, we get 12 metres of three feet; lastly combining each of these 12 with each of the 2 varieties of the 4th foot, we get 24 metres of four feet, AND NO MORE.

The most common of the 24 metres (p. 15) are—I, I*a*, II, II*a*, I with T_1 I*a* with T_1, I with T_3, I*a* with T_3, II with T_3, II*a* with T_3, I with T_1 and T_3, I*a* with T_1 and T_3. Observe that among the 12 common metres *adjacent* Taskíns, as T_1 with T_2 &c., do not occur. This is natural, as the too frequent occurrence of long syllables is to be avoided. The two metres with 2 adjacent Taskíns

مفعولن مفعولن مفعولن فاع or فع

are of course very rare, as they do not contain a single short syllable, i. e., to use Eastern terms, they consist only of sabab i khafífs. The poet Jámí condemns this altogether; he says in his treatise on prosody—

تالیف کلام موزون از هیچ یك ازین ارکان سه‌گانی نه آنکه با دیگرے ترکیب کنند مستحسن طباع نمی‌افتد نه از اسباب تنها چنانکه

هر دم دارم پیشت زاری کز غم زارم تا کی داری

و نه از اوتاد مجرّد چنانکه بسویم ار کنی گذر زهے عجب زهے عجب

برویت ار کنم نظر زهے طرب زهے طرب

و نه از فواصل فقط الخ

" No metrical language can be congenial, if 1st, it consist of neither of the 3 uçúl [sababs, watads and fácilahs]; 2nd, if it consist of a combination of these 3 uçúl with others; 3rd, if it only consist of sababs, as in the verse " har dam dáram &c. *every moment I bring my plaint before thee; how long wilt thou let me complain;* 4th, if it consist of watads only &c.; 5th, if it consist of fáçilahs only &c.;" vide also the Mutadárik metre called *Çaut ulnáqús*, P. P. 102.

Observe also that poets are allowed to use a different Rubá'í metre in each of the 4 Miçra's of any Rubá'í. Some writers do indeed deny the propriety of a mixture (اجتماع) between metres commencing with مفعولُ and مفعولن, but the usage of the best Rubá'í writers as Kamál i Içfahání, 'Omar i Khayyám, Abú Sa'íd &c., is against such a restriction.

The original forms

مفعولُ مفاعلن مفاعيلُ فعولْ or فعلْ and مفعولُ مفاعيلُ مفاعيلُ فعولْ or فعلْ

contain 21 and 20 consonants respectively; and since by Taskín no consonants are lost, each miçra' of any Rubá'í is reducible according to the rules of تقطيع to 20 or 21 consonants.

IV.—The Taskín applied to other metres.

The contractions of short syllables *within* a foot have been alluded to above. Taskíns *between* any two feet are rarer. The following are specimens of Taskíns in the metres Hazaj and Muszárí'.

1. *Hazaj.* The Muşamman metre called اخرب مكفوف

مفعولُ مفاعيلُ مفاعيلُ مفاعيلْ [or فعولن]

admits of 3 Taskíns, as the first three feet end in a vowel, and the last three feet commence with one. The Taskín between the third and fourth feet is not in use; the others give

مفعولُ مفاعيلن مفعولُ مفاعيلْ and مفعولن مفعولُ مفاعيلُ مفاعيلْ

For examples vide P. P. [21].

The Musaddas metre called اخرب مقبوض, one of the 7 Maşnawí metres,

مفعولُ مفاعلن مفاعيلْ [or فعولن]

admits likewise of a Taskín and becomes

مفعولن فاعلن مفاعيلْ [or فعولن]

This metre on account of its frequent occurrence is distiinguished by a separate name and called اشتر. The Maşnawís entitled Tuḥfatul 'Iráqain, the Lailí Majnún of Niẓámí, the Nal Daman of Faiszí are full of such Ashtar verses; nevertheless many writers on prosody have mistaken them. Thus the compiler of the Persian Dictionary entitled Ghiáş ullughát—a useful book although full of errors traceable to the fact that the author is an *Indo*-Persian writer—has the following remark on p. 324, where he speaks of the metre مفعولُ مفاعلن مفاعيلْ [or فعولن] —

بدان که گاهے درین وزن حرف ساکن در مقابلهٔ حرف متحرّك واقع شود جائز باشد چنانکه درین مصرع • ع • چون رخصتهای بو حنیفه تای رخصت که ساکن است در مقابلهٔ متحرّك واقع گشت • و در بیت فیضي • بیت •

نقش همه دید در مقابل اسکندر ز آینه وی از دل

رای اسکندر که ساکن است در مقابلهٔ حرف متحرّك افتد .

" Observe that in this metre a sákin letter may be used instead of a mutaḥar-
" rík, e. g., in the miṣra' چون رخصتهای بوحنیفه, where the ت in رخصتهای which
" has the jazm, must be read, as if it had a vowel, [*i. e. he wishes us to scan*
چو رخص مفعولُ‌تهای بو مفاعلن حنیفه فعولن].

" Thus also in the following verse of Faiszí

نقش همه دید در مقابل اسکندر ز آینه وی از دل

Sikandar saw all things by means of his mirror ; he (some saint) *by means of the purity of his heart*—where the ر of اسکندر, although a sákin, must be read as if it had a vowel," [*i. e. he wishes us to scan*

[اسکندَ مفعولُ ر زاینه مفاعلن وَیَزدل فعولن

But the Ghiáṣ is mistaken: the metre is not مفعولُ مفاعلن فعولن, but مفعولن فاعلن فعولن,

and we have to scan چو رخصتْ مفعولن های بو فاعلن حنیفه فعولن

and اسکندر مفعولن زاینه فاعلن ویزدل فعولن

Prosodical writers and teachers in India are accustomed to dispose of such exceptional verses with the remark اسْت واقع سکته درین بیت. Just as grammarians use the words زائد, when they wish to get rid of a particle or a termination which it is difficult to explain, so do prosodical writers get hold of the word سکته, which of course does for anything. Ghiáṣ says p. 258—

سکته در اصطلاح شعرا آنکه در وزن اندے توقّف باشد که قبیح نماید و در بعض جا ملیح پندارند.

2. *Muszári'*. A Taskín occurs in the metre called اخرب محذوف, a very common metre—

مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعلانْ

which becomes

مفعولُ فاعلاتن مفعولُ فاعلانْ

For examples vide P. P. notes to [73].

Note to p. 11.

The metre of Bábá Ṭáhir i 'Uryán's curious Rubá'ís is مفاعیلن مفاعیلن فعولن.

The Dictionaries do not mention in what part of Persia the *Rájí* dialect is spoken. Observe that مو stands for من, مان for مارا, ته for تو, وریژم for بریزم, بوینم *bavínam* for بهبینم, وینم for بینم, سوته دل the adjective of پروانه for سوخته دل, ریته for ریخته, آمیته for آمیخته, آویته for آویخته, دیرن for دارند, دیري for داري, نمانے for نماند, آئے for آید, کري for کني.

Errata.—On p. iv. l. 2 and 3 read بیش for پیش; and l. 14 read بهدین for بهدین.

رسالهٔ ترانه *

در بیانِ رباعي و وجهِ حصرِ آن باوزانِ بیست و چارگانه و ضابطهٔ استخراجِ آن *
از تالیفاتِ مولوي آغا احمد علیٔ احمد مدرّسِ مدرسهٔ عالیهٔ کلکتّه *

بسم الله الرّحمن الرّحیم.

حامدا و مصلّیا *

بدانکه باتّفاقِ جمیعِ اربابِ فن رباعي همچو مثنوي و غزل و تخلّص و ردیف و حاجب از مخترعاتِ عجم است * در تذکرهٔ دولتشاه سمرقندي نوشته حکایت کنند که یعقوبِ ابنِ لیثِ صفّار در دیارِ عجم اوّل کسے که بر خلفاي عبّاسیّه خروج کرد او بود * پسرے کوچك داشت و بغایت او را دوست میداشت * روزِ عیدِ آن کودک با کودکان جوز می باخت * امیر بسرِ کودکان رسید و بتماشاي فرزند ساعتے بایستاد * فرزندش جوز بینداخت * هفت جوز بگو افتاد * یکے بیرون جست * امیرزاده ناامید شد * پس از لمحهٔ آن جوز نیز بر سبیلِ رجع القهقري بجانبِ گو غلطان شد * امیرزاده مسرور گشت و از غایتِ ابتهاج بر زبانش گذشت * مصرع *

غلطانِ غلطان همي رود تا لبِ گو * یعقوب را این کلام بمذاق خوش آمد * ندما و وزرا را حاضر کرد و با ایشان درمیان آورد که این را چه باید گفت * گفتند این از جنسِ شعراست وباتّفاق بتقطیع و تحقیق مشغول شدند و این مصراع را نوعے از هزج یافتند * مصراعے بتقطیع موافقِ آن برین مصراع افزودند و یك بیتِ دیگر موافقِ آن ضم ساختند و دوبیتی نام کردند تا فضلا لفظِ دوبیتی را نیکو ندیدند * گفتند که این چهار مصراع است رباعی نیز می شاید گفتن * و چندگاه اهالي و افاضل برباعي

مشغول بودند خوش خوش باصناف سخن در پیوستند * امّا شعر فارسي بروزگار آل سامان رونق یافت و استاد ابوالحسن رودکي درین علم سرآمد روزگار بود و قبل ازو شاعرے که در فارس صاحب دیوان باشد نشنوده‌ایم انتهی * و همچنین است در مجمع الصّنائع و هفت قلزم * ملّا حسین کاشفی در رسالهٔ بدائع الافکار رقم کرده بعضے از بلغا رباعي را ترانه گفتند بسبب آنکه منشئ آن کودکے تر و تازه بود چنانچه در بعضِ کتب این فن بتفصیل مسطوراست انتهی * برخے رباعي را از اختراعِ استاد رودکي دانند چنانچه در مخزن الفوائد مرقوم است که اوزانِ رباعي که آنرا دوبیتی و ترانه گویند اهلِ عجم از بحرِ هزج برآورده اند * و محمّد ابن عیش خوارزمی نوشته که روزے استاد رودکي در راهے میرفت * در اثنای راه دید که چند کودک باهم جوزبازي میکنند و بعضے اشخاص را نیز بتماشای ایشان مشغول یافت * کودکے یازده ساله نهایت بدیع الجمال لطیف الاعتدال مطبوع الحرکات مرغوب السّکنات فصیح اللّسان بالغ البیان جوزها را بگو انداخت همه جوز بگو درآمدند مگر یك جوز از گو بیرون رفت و غلطان غلطان بگو می آمد * کودک جوز انداز در کمال بشاشت گفت * مصرع * غلطان غلطان همي‌رود تا بن گو * استاد رودکي را این کلماتِ فصیح وبلیغ بغایت پسندِ خاطر افتاد * چون تأمّل کرد و غور نمود در علمِ عروض موزون یافت و بیست و چهار وزن از بحرِ هزج استخراج نموده دوبیت گفت و ترانه نام نهاد * تمّ کلامه * در حاشیهٔ مجمع الصنائع گفته این اوزانِ رباعی را موجد اهلِ عجم اند و رباعي را ترانه نیز نامند و این لفظ مرکّب است از تر بمعنئ کلامِ مؤثّر و آنه کلمهٔ نسبت * چون رودکي اوّلا موجدِ این طرز شده بسیار زنانِ دوشیزه در تعشّقِ او ترکِ ننگ و ناموس کردند انتهی * صاحب معیار البلاغت درین جوزبازي استاد رودکي را تماشائی و موجدِ رباعی و کودکِ جوزباز قائلِ مصرعه را پسرِ امیر یعقوب ابنِ لیثِ صفّار نگاشته و طرفه خلطے روا داشته چه در حاشیهٔ مجمع الصّنائع نوشته که امیر یعقوب نامِ پادشاهے است که در دیارِ عجم بر

خلفای عبّاسیّه خروج کرد و در سنهٔ ۲۵۵ دو صد و پنجاه و پنج وفات یافت و مدّتِ سلطنتِ او پانزده سال و پنج ماه بود انتهی * و استاد رودکي از ندمای امیر نصرِ ابنِ احمدِ ساماني بوده است و امیر نصر در سنهٔ ۳۳۱ سیصد و سی و یک جان بجان‌آفرین سپرد *

در وجهِ تسمیهٔ رباعي به ترانه میتوان گفت که ترانه در لغت بمعنیِ سرود و نغمه ونوعے از سرود است و چون این قسمِ نظم را بیشتر می‌سرایند بدین‌نامش خواندند * وبعضے نوشته اند که اربابِ موسیقي رباعی را ترانه گویند * و صاحبِ مخزن‌الفوائد گفته اربابِ نشاطِ فارس ترانه‌سرائي را بسیار دوست میدارند زیراکه نهایت هوش‌ربای مستمعان واقع گردید * وفی میزان الوافی الرّباعی استخرجه علماء العجم ، من الهزج المثمّن الاخرب والاخرم ، ویقال له ترانه وهو اجلی من مُلَح الاغاني ، واشهی من رُضاب الغواني ، یُدیر الانسَ بین الاحبّه ، ویُحلّ من القلوب الرقاق محلّ الحبّه ، وله وزن الطف من سجع الحمام ، وارقّ من ماء الغمام ، یکفلُ باسکار النّفوس ، ولا راح ولا کؤس ، وبالجملة هو جنس بدیع من المنظوم ، یهیّج الحنان والصّبابه ، ویحلّ عُقَد القساء والصّلابه ، یکاد النّسیم یتشبّه بلطافته ، والوجدان الصّحیح یکلَف بسلاسته ، انتهي * وملّا جامي قدّس سرّه السّامی در رسالهٔ عروض میفرماید وزنِ دوبیتی را که رباعي وترانه نیز گویند از وزنِ اخرم واخربِ بحرِ هزج بیرون آورده اند و آن وزنے بسیار خوش و نظمے بغایت دلکش است * از اوزانِ شعر همین وزن است که استادان نظمِ بآن وزن را حدّ معیّن مقرّر فرموده اند و از غایتِ لطافتِ آن بر دو بیت اقتصار نموده انتهی * در گلستانِ سخن گفته که وجهِ بنای این نظم بر دو بیت اینچنین نوشته اند که هرگاه شاعر این وزن را اختراع کرد دران وقت اوبغایتِ فرح و انبساط بوده است و در زهره وعطارد نظرِ تسدیس یا تثلیث و در آفتاب و مشتري نظرِ تثلیث بوده * وخاص وعام ازین وزن خیلے محظوظ بودند * او این نظم را بر دو بیت اختصار کرد تا طولِ سخن در طبیعتِ سامع ملال نیارد انتهي *

ملّا حسین کاشفی گوید رباعی را بتصریع بیت اوّل ضرورت است * پس اگر مصراع سوم نیز مقفّی باشد آنرا رباعیِ مصرّع گویند و مصراع سوم اگر بے قافیه باشد آنرا خصی خوانند انتهی * در مجمع الصّنائع است مصرع سوم اورا قافیه شرط نیست * در هفت قلزم است و اگر باشد این را رباعیِ ترانه نامند * و فی میزان الوافی الاصحّ انّ القافیة لا تشترط فی المصراع الثّالث منه انتهی * و در مخزن الفوائد گفته اگر مصرعهٔ سومین رباعی قافیه داشته باشد مستحسن است انتهی * و هکذا في معیار البلاغة * صاحب جامع الصّنائع گوید قافیه در مصرع سوم شرط نیست لیکن صنعت است * فقیر میگویم از مطالعهٔ رباعیات متقدّمین و متاخّرین معلوم میشود که در پیشینان تصریع بیت دوم واجب بوده است چنانکه در دیوان عنصری و همعصران او هیچکدام رباعی بنظر نیامده که مصرّع نباشد * و پسینان یعنی خاقانی و انوری و کمال اسمٰعیل و نظامی رحمهم اللّٰه و دیگر متاخّر مصرع سوم را قافیه شرط نمی نهند بلکه کمتر مصرّع گویند چنانکه رباعیات عمر خیّام که وفات او در سنهٔ (۵۱۷) پانصد و هفده بوده است بیشتر غیر مصرّع است * محقّق طوسی که وفات او در سنهٔ (۶۷۲) ششصد و هفتاد و دو نوشته اند در معیار الاشعار جائے که مربّعات هزج را شرح میدهد میگوید *

عروض و ضرب هر دو سالم برینگونه * شعر *

اکنون که چنین زارم بر من نکنی رحمت

و این مانند یک مصراع مثمّن است *

دیگر هر دو مقصور و رکن ابتدا اخرب نشاید بریں گونه بود * شعر *

من بے تو چنین زار تو از دور همی خند

دیگر عروض سالم و ضرب محذوف برینگونه * شعر *

چندین چه کنی تنبل مارا چه فریبی

و این هر دو همچنانست که در اوّل گفته شد *

دیگر هردو محذوف برینگونه * شعر *

ای یارِ گرامي آخر تو کجائي

و این در حکمِ یك مصراع نیست و کوتاه‌ترین وزنهای هزج است *

دیگر جائیکه عروض پذیرد نبود وضرب فعولْ برینگونه * شعر *

یکباره چنینِ جاهل و خونخواره مباش

دیگر عروض همان وضرب فعَلْ برینگونه * شعر *

داني که دل از تو نشود سیر مرا

دیگر عروض همچنان وضرب فاعْ وماقبلش سالم برینگونه * شعر *

مشتاب برفتن صنما لختی باش

دیگر عروض همچنان و ضرب فعْ برینگونه * شعر * داني که دلم سیر ز تو کي گردد *

و این همه چهار یك وزن است بروزنِ یك مصراعِ ترانه * پس بحقیقت اوزانِ مربّعات چهار اند * و آنچه ازین وزنها مانندِ یك مصراعِ مثمّن است متاخّران استعمال کمتر کنند و قدما بران شعر بسیار گفته اند و ایشان هر مصراعی را قافیه می‌آورده اند و آنرا بیتی می شمرده‌اند مانندِ رجزِ مشطور یا بیتهای معقّد از اشعارِ تازیان که آنرا منتصفِ معیّن نباشد * و بدین سبب ترانه را قدما چهار بیت می گرفته اند و آنرا چهار بیتی خوانده اند وبتازي رباعي و در هر چهار قافیه آوردن لازم می شمرده اند * امّا بنزدِ یك متاخّران چون مربّعاتِ این اوزان مستعمل نیست این اوزان متروك است و هر بیتی را ازین ابیات مصراعی مي‌شمرند و رباعي را دوبیتی میخوانند و مصراعِ سوم را خصي خوانند و قافیه شرط نمي‌نهند * تمّ افادته * ملّا حسینِ کاشفي در بدائع الافکار گفته که رباعي ازان جهت گفتند که بحرِ هزج در اشعارِ عرب مربّع الاجزا است پس هریك ازان وزن بمثابهٔ دو بیتِ مربّع است و مجموع چهار بیت بود از هزجِ مربّع الاجزا بزعمِ عرب امّا فارسیان این را دوبیتي خوانند انتهی * درمجمع الصّنائع نوشته که رباعی را دوبیتی

و چهار مصرعي نيز نامند * و محشّي آن گفته که رباعي منسوب است برباع بمعني چهار چهار يعني در هر رباعي چهار چهار مصرعه باشد * و در چار شريت آورده که رباعي را همگي شعراي عرب مقبول داشته اند و طبع آزمائيها دران کرده اند * چون در عجم نام آن دوبيت مشهور بود در عرب هم بهمين نام شهرت پذيرفت انتهي * در فارسي دوبيتي بيا و در عربي دُبيت بدون واو گويند في ميزان الوافي الرّباعي المشتهر بالدُّبيت الخ * و ابن خلّكان جائے که رباعي يکے از شعراي عرب ذکر کرده گفته من دُبيتاته *

له اربعة و عشرون وزنا و ارکانه عشرة کامله مفاعيلن ، مفاعيلُ ؛ مفاعلن ، فاعلن ، مفعولن ، مفعولُ ، فعولُ ، فعلُ ، فاعْ ؛ فعْ ، کما في سائر کتب العروض و تشريح ارکان آن برسالهٔ عروض سيفي حواله مي کنم فليطالع ثمّه *

شجرهٔ اخرب *

صدر و ابتداى اين مفعولُ بود * و رکن ثاني مفاعيلُ يا مفاعيلن و وقتے مفاعلن * و عروض و ضرب فعولْ يا فعَلْ و نيز فاعْ يا فعْ و شرط کرده اند که ماقبل فعولْ و فعَلْ مفاعيلُ باشد يا مفعولُ و همچنين ماقبل فاعْ و فعْ مفاعيلن بود يا مفعولن * رکن ثاني اگر مفاعيلُ باشد رکن ثالث هرآئينه مفاعيلُ يا مفاعيلن خواهد بود نه ديگر * و همين حال است هرگاه رکن ثاني مفاعلن بود * و اگر رکن ثاني مفاعيلن بود رکن ثالث هرآئينه مفعولُ يا مفعولن باشد نه غير *

شجرهٔ اخرم *

صدر و ابتداي اين مفعولن * و رکن ثاني مفعولُ يا مفعولن و وقتے فاعلن باشد * و در عروض و ضرب و در رکن ثالث با شجرهٔ اخرب موافق است * اگر رکن ثاني مفعولُ باشد رکن ثالث هرآئينه مفاعيلُ يا مفاعيلن خواهد بود نه ديگر * همچنين هرگاه رکن ثاني فاعلن باشد * و اگر رکن ثاني مفعولن است رکن ثالث هرآئينه مفعولُ يا مفعولن بود نه غير * اين است آنچه از کتب عروض مستفاد مي شود *

راقم الحروف احمد گوید تحقیق آنست که اصلِ وزنِ رباعي که بیست و چار نوشته‌اند مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولْ باشد * و چون درین وزن مفاعلن بجاي مفاعیلُ اوّل موجبِ اختلافِ وزن نیست مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعولْ هم می آرند * و نیز چون یك ساکن و دو ساکن در آخرِ مصرع باعثِ اختلافِ وزن نمی‌باشد فعَلْ بجاي فعولْ هم مي‌آید * پس این چهار وزن بحقیقت یکی است که همگي بیست حرف دارد یا بیست و یك * در هریکی از مصاریعِ رباعي عددِ حروفِ ملفوظ همین خواهد بود نه کمابیش * گاهے در رکنِ ثاني و ثالث که هر دو مکفوف اند یعني مفاعیلُ مفاعیلُ قاعدهٔ تسکین روا دارند و مفاعیلُمفاعیلُ کنند و مفاعیلن مفعولُ بجاي آن نهند * پس این شش وزن باشد مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولْ * مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعَلْ * مفعولُ مفاعیلن مفعولُ فعولْ * مفعولُ مفاعیلن مفعولُ فعَلْ * و مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعولْ * مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعَلْ * و گاهے در رکنِ ثالث و رابع تسکین کنند و از مفاعیلُ فعولْ مفاعیلُفعولْ و از مفاعیلُ فعَلْ مفاعیلُفعَلْ سازند و بجاي مفاعیلُفعولْ مفاعیلن فاعْ و بجاي مفاعیلُفعَلْ مفاعیلن فعْ نهند * و درین نیز بجاي دو رکنِ حشو یعنی مفاعیلُ مفاعیلن بقاعدهٔ تسکین مفاعیلن مفعولن آرند * پس این هم یعنی مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلن فاعْ ، مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلن فعْ ، مفعولُ مفاعیلن مفعولن فاعْ ، مفعولُ مفاعیلن مفعولن فعْ ، و مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فاعْ ، مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فعْ ، شش باشد * و دو شش دوازده * و شجرهٔ اخرب بر همین دوازده وزن مشتمل است *

اوزانِ شجرهٔ اخرم نیز از همان اصل یعنی از مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولْ ، یا فعلْ ، بذریعهٔ همان قاعدهٔ مذکوره حاصل می‌شود * اگر در رکنِ اوّل و دوم تسکین کنند مفعولن مفعولُ مفاعیلُ فعولْ ، یا فعلْ ، گردد * همچنین اگر در ثاني و ثالث نیز تسکین کنند مفعولن مفعولن مفعولُ فعولْ ، یا فعلْ ، شود * و غافل نباید بود که درین شجره نیز اگر در رکنِ ثالث و رابع قاعدهٔ تسکین بعمل آرند مفاعیلن فاعْ ، فع یا مفعولن فاع ، فعْ شود *

واگر در رکنِ اوّل و دوم مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعولْ ، فعلْ، یا مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فاعْ، فعْ تسکین کنند مفعولن فاعلن مفاعیلُ فعولْ ، فعلْ و مفعولن فاعلن مفاعیلن فاعْ ، فعْ گردد * پس این نیز دوازده بود و دو دوازده بیست و چهار *

تصویر

اوزانِ اخرب *	اوزانِ اخرم *
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعولْ •	مفعولن مفعولُ مفاعیلُ فعولْ
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعَلْ	مفعولن مفعولُ مفاعیلُ فعَلْ
مفعولُ مفاعیلن مفعولُ فعولْ	مفعولن مفعولن مفعولُ فعولْ
مفعولُ مفاعیلن مفعولُ فعَلْ	مفعولن مفعولن مفعولُ فعلْ
مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعولْ	مفعولن فاعلن مفاعیلُ فعولْ
مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعَلْ	مفعولن فاعلن مفاعیلُ فعَلْ
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلن فاعْ	مفعولن مفعولُ مفاعیلن فاعْ
مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلن فعْ	مفعولن مفعولُ مفاعیلن فعْ
مفعولُ مفاعیلن مفعولن فاعْ	مفعولن مفعولن مفعولن فاعْ
مفعولُ مفاعیلن مفعولن فعْ	مفعولن مفعولن مفعولن فعْ
مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فاعْ	مفعولن فاعلن مفاعیلن فاعْ
مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فعْ	مفعولن فاعلن مفاعیلن فعْ

و چون این همه در اصل متّحد اند و در عددِ حروف موافق اجتماعِ اوزانِ یک شجره بل هر دو شجره باهم در یک رباعي جائز است و در دوبیتیهاي اساتذه واقع * سیفي نوشته بعضے گفته اند که اوزانِ شجرهٔ اخرب را باوزانِ شجرهٔ اخرم جمع کردن نیکو نیست انتهی * در مخزن الفوائد است از اجتماعِ مصارعِ این اوزان با یکدیگر بیت ناموزون نمي‌شود * و در مخزن العروض است بعضے گفته اند که اوزانِ دائرهٔ اخرب را با اوزانِ دائرهٔ اخرم

جمع نمی توان نمود * و آن تکلّف درشعر است * انتهی * و مرزا قتیل در چار شربت گفته که این قید بموافق عروضیان است و در کلام اساتذه اخرم با اخرب اکثر جمع شده * تمّ کلامه *

چون طرح رباعي بر همین مصرعه * غلطان غلطان همي رود تا لب گو * انداخته شد و این در یکی از اوزان بیست و چارگانه است که بحسب قواعد عروض یکی است و شعرای متقدّمین و متاخّرین بیشتر رباعیات بر همین بیست و چار وزن گفته اند بنابر این رباعي بدین اوزان بیست و چارگانه گونهٔ اختصاص پیدا کرده * و ازینجا است که در کتب عروض رباعي همین در بحر هزج مثمّن اخرب و اخرم مذکور است * و همین اختصاص را شاعرے بنظم مي آرد * رباعي *

شیطان بچهٔ خبیث دي بر سر راه پرسید ز من وزن رباعي ناگاه
در هیأت او دیدم و گفتم فی الحال لا حولَ و لا قوّةَ الّا باللّٰه

امّا ازین آن مراد نمي تواند شد که رباعي بهمین یک وزن لاحول ولا قوّة الّا باللّٰه که بر وزن مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلان فاع است مي باشد بل نوع آن که مجموع اوزان بیست و چارگانه است و گرنه اوّل مصرع این رباعي که بوزن لا حول و لا قوّة الّا باللّٰه نیست باید که بروزن رباعي نباشد * وآنچه درمرآة الخیال گفته اگرچه رباعي را بیست و چار وزن نوشته اند امّا خلاصه اش آنست که بر وزن این کلمات باشد لاحول ولا قوّة الّا باللّٰه چنانکه بزرگے میفرماید * رباعي *

بد کردم و اعتذار بد تر ز گناه زیراکه درو هست سه دعویّ تباه
دعویّ وجود و دعویّ قوّت و حول لا حول و لا قوّة الّا باللّٰه

انتهی * و هم آنچه صاحب غیاث در بیان رباعي گفته که وزنش خاص این است لا حول ولا قوّة الّا باللّٰه و اگر بریں وزن نباشد آنرا قطعه گویند * انتهي * همین اختصاص رباعي بدین نوع مراد است چنانکه صاحب غیاث خودش در رسالهٔ معراج العروض گوید که فصحای عجم اوزان رباعي که آنرا دوبیتی و ترانه نیز گویند از همین بحر هزج اختراع کرده اند و آن بهمین بحر هزج اخرب و اخرم اختصاص دارد انتهي * و هکذا في میزان الاشعار * و در

کشّاف اصطلاحات الفنون از جامع الصّنائع آورده که بحکم استقرا از متقدّمین و متاخّرین معلوم گشته که هر چهار مصرعه بر وزن هزج اخرب یا هزج اخرم باشد و بر اوزان دیگرنه* انتهی * و در مخزن الفوائد است سوای اوزان مقرّره رباعیات در اوزان دیگر که دران مثنوي و قصیده و غزل گویند گفتن درست نیست* انتهی * و شمس الدّین فقیر در حدائق البلاغت نوشته رباعي جز در بحر هزج اخرب و اخرم نمي آید * انتهي* وهکذا في وافیته * و در گلستان سخن است اگر رباعي برین اوزان نباشد آنرا رباعي نخوانند در اصطلاح *انتهی* نزد بعضے رباعي بآن اوزان بیست و چارگانه اختصاص ندارد * صاحب مخزن الفوائد (با آنکه با قول او خودش که در اختصاص مرقوم شده منافاة کلّي دارد) میگوید که دیگر اوزان رباعي ماوراي اوزان مسطوره بسیار هستند که اکثر در میان شعرا مروّج اند مفعولُ مفاعلن فعولن فعِلن مکسور العین* مفعولُ مفاعلن فعولن فعْلن بسکون عین* مفعولُ مفاعلن فعولن فعِلات مکسور العین * وهمچنین اوزان رباعي بسیارانذ * انتهي * میگویم این سه وزن را از جملهٔ ماوراي اوزان مقرّره گفتن سهو است و از قبیل تقطیعات غیرحقیقي است چه مفعولُ مفاعلن فعولن فعِلن بکسر عین در حقیقت همان مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعْلَ است* ومفعولُ مفاعلن فعولن فعِلات بکسر عین در واقع همان مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعولْ است * ومفعولُ مفاعلن فعولن فعْلن بسکون عین بے شک همان مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فع ٔ است* چنانکه سیفي هدایت کرده جائے که نوشته بعضے گفته اند اوزان رباعي بده هزار میرسد و ازانجمله اینکه مفعولُ مفاعلن فعولن فعْلن و این را مثال آورده * العاشق في هوالِ ساهٍ ساهر * تقطیعش العاشِ مفعولُ قفي هوا مفاعلن کساهن فعولن ساهر فعْلن شك نیست که این مصرعه را چنین تقطیع میتوان کرد العاشِ مفعولُ قفي هوا مفاعلن کساهن سا مفاعیلن هر فع * تمّ افاضته * و در رسالهٔ عروض با قافیه نوشته * رباعي *

لا طاقة لی بذا الجفا و الهَجر یامن حلّوا و خیّموا في صدري
النّوم جفا الجفون لمّا غبتم عنّي وبقیتُ حائرا في امري

المصراع الثّاني على مفعولن فاعلن مفاعيلن فع ، والباقي على مفعولُ مفاعلن مفاعيلن فعْ * والعجب من صاحب منهج البيان حيث جعل وزنه

مفعولُ فَعَلْ مفاعلن مفعولن مفعولن فاعلن فَعَلْ مفعولن

مفعولُ فَعَلْ مفاعلن مفعولن مفعولُ مفاعلن فَعَلْ مفعولن

مع أنّ هٰذا ليس من اوزان الرّباعي في شيء * انتهي * و درمخزن العروض آورده بعضے گفته‌اند که اوزانِ رباعي بده هزار ميرسد و ازانجمله يکے اين است مفعولُ مفاعلن فعولن فعْلن و اين در حقيقت بر وزنِ مفعولُ مفاعلن مفاعيلن فع ، است از دائرهٔ اخرب ليکن وزنِ مفاعيلن مفاعيلن فعولن ، که از مسدّسِ بحرِ هزج است و دران وزن رباعيات بسيار گفته شده ازين دو دائره نيست انتهي * در آتشکدهٔ آذر در حالِ بابا طاهرِ عريان مي‌نويسد عريان ، اسمش بابا طاهر ديوانه ايست از همدان ، وفرزانه ايست همه‌دان ، احوالش در پارهٔ کتب مذکور ، و اخلاقش بين العرفا مشهور ، عاشقے شيدا ، وشورشِ جان از اشعارش هويدا ، و بزبانِ راجي بوزنِ خاصے دوبيتي بسيار گفته که اکثر ازانها امتيازِ کلّي دارد * بعضے ازانها انتخاب و ثبت شد * رباعي *

مگر شير و پلنگي اي دل اي دل بمو دايم بجنگي اي دل اي دل

اگر دستم فتي خونت وريزم بوينم تا چه رنگي اي دل اي دل

ايضا چو من يک سوته دل پروانهٔ نه بعالم همچو من ديوانهٔ نه

همه ماران و موران لانه ديرن منِ ديوانه را ويرانهٔ نه

ايضا بے ته يک دم دلم خرّم نمانے وگر روي تو وينم غم نمانے

اگر دردِ دلم قسمت نمايند دلے بےدرد در عالم نمانے

ايضا کشي مان ار بزاري از که ترسي براني ور بخواري از که ترسي

باين نيمه دل از کس مو نترسم دو عالم دل ته داري از که ترسي

ايضا مسلسل زلف بر رو ريته ديري گل و سنبل بهم آميته ديري

پریشان چون کرمی آن تارِ زلفان بهر تارے دلے آویخته دیرمی

ایضا نسیمے کز بنِ آن کاکل آئے مرا خوشتر ز بوی سنبل آئے
چو شوْ گیرم خیالت را درآغوش سحر از بسترم بوی گل آئے

آذرِ اصفهانی مؤلّفِ آتشکده اینجا بیست و پنج رباعی که همه بهمین وزنِ مثنوی شیرین خسرو است نوشته من بنقلِ همین چند اکتفا میکنم * این دو بیت نیز بهمین وزن است * عرفی شیرازی *

جهان جام و فلک ساقی اجل می خلائق باده نوشِ مجلسِ وی
خلاصی نیست عرفی هیچکس را ازین جام و ازین ساقی ازین می

همچنین است این دو بیتها که بیتِ اوّلش مصرّع و در غیرِ ازان بیست و چارگانه است

ازین مه پارهٔ عابد فریبے ملایک صورتے طاؤس زیبے
که بعد از دیدنش صورت نه بندد رجودِ پارسایان را شکیبے

ایضا تا مرد سخن نگفته باشد عیب و هنرش نهفته باشد
هر بیشه گمان مبر که خالی ست باشد که پلنگ خفته باشد

ایضا دو بامداد گر آید کسے بخدمتِ شاه سوم هر آینه در وی کند بلطف نگاه
آمید هست پرستندگانِ مخلص را که نا آمید نگردند ز آستانِ الله

ایضا نه باشتر بر سوارم نه چو اشتر زیر بارم نه خداوندِ رعیّت نه غلامِ شهریارم
غمِ موجود و پریشانیِ معدوم ندارم نفسے میزنم آسوده و عمرے میگذارم

ایضا دانی چه گفت مرا آن بلبلِ سحری تو خود چه آدمی کز عشق بے خبری
آشتر بشعرِ عرب در حالت است وطرب گر ذوق نیست ترا کز طبع جانوری

ایضا تو نیکو روش باش تا بدسگال به نقصِ تو گفتن نیابد مجال
چو آهنگِ بربط بود مستقیم کی از دستِ مطرب خورد گوشمال

ناصرعلی * بکفر شحنهٔ دهلی قاند رست گواه بحکم اشهدُ ان لا اله الاّ الله

ز سکّه نامِ خدا ورسول بیرون کرد　　بنامِ خویش رخِ سرخِ زر نمود سیاه

ایضا　نمازِ جمعه بحکمِ قلندر ست حرام　　بدین دلیل که هفتاد پاره شد اسلام

دوپاره ساخته بودند پیش ازین دوگروه　　یکے خوارج و دوّم روافضِ بد نام

آنانکه رباعي را بهمان اوزانِ بیست و چارگانه مختص دانند امثالِ این دو بیتها را رباعي نخوانند * چندے ازانان این همه را قطعه نامند و قطعه را عام دارند ازینکه بیتِ اوّلش مصرّع باشد یا غیرمصرّع چنانکه صاحبِ غیاث در بیانِ رباعي گفته که اگر بر وزنِ لاحول الخ نباشد آنرا قطعه گویند و در بیانِ قطعه نوشته که قطعه در اصطلاحِ شعرا دو بیت یا زیاده مطلع دارد یا ندارد گویا که آن پاره از غزل و قصیده بریده شده است * انتهي * و هکذا في معیار البلاغة و المنهاج *

لیکن این تعمیم خلافِ قولِ مشهور و رایِ جمهور است * ملّا حسینِ کاشفي در بدائع الافکار گوید قطعه در اصطلاح مقدارے یابند از شعر که مجرّد بود از تصریعِ مطلع * انتهی * و در کشّاف الاصطلاحات مرقوم است القطعة هي عبارة عن ابیات متّحدة الوزن و القافیة ولا مطلعَ لها وتکون القافیة فی المصرع الثّاني في کلّ بیت کذا في جامع الصّنائع * تمّ کلامه * و هکذا في میزان الوافي * و در مجمع الصّنائع نوشته قطعه در اصطلاح ابیاتے چند است که متّحد اند در قافیه و وزن و مطلع ندارد زیراکه اگر مطلع باشد خالي از دو حال نیست اگر متجاوز است از دوازده بیت قصیده است واگر کم ازانست غزل است * انتهي * و همین است در گلستانِ سخن * و در مؤیّد الفضلا نوشته قطعه دو بیت پس زیاده که دران مطلع نباشد همچو غزلِ سر بریده * انتهی * و هکذا في المدار و الکشف * و در مخزن الفوائد است قطعه را از برای آن قطعه گویند که از مطلع قافیه منقطع شده * اگر مطلعِ قصیده یا غزل را دور کنند قطعه جلوه گر شود * انتهی * و هکذا في مرآة الخیال *

من میگویم نه آن (یعنے هر دو بیت که بر وزنِ لاحول نباشد مطلع دارد یا ندارد آنرا قطعه گویند) کلّیّه است و نه این (یعنے عدمِ تصریع در قطعه) * راستي اینست

که تعریفِ قوم چه درغزل و قصیده چه در رباعي و قطعه باعتبار اکثر الوقوع است * امّا بعضے از اقسامِ نظم گاهے باعتبارِ مضمون نام می یابد در مثنوي اگر ابیاتے چند بمضمونِ غزل یا قصیده واقع شود آن چند بیت را گاهے بهمان نام میخوانند چنانکه در لیلي مجنون و شیرین خسروِ نظامي علیه الرّحمة و بعضِ دیگر وارد است که فلاني این غزل یا این قصیده برخواند حال آنکه آن چند شعرِ مشارٌ الیه بطورِ مثنوي است * چون در ابیاتِ قطعه وحدتِ مقصود و تعلّقِ مضمون شرط است (چنانکه در معیار البلاغه آورده که مضمونِ همه ابیاتِ قطعه باید که متعلّق باشد جداگانه نبود * و در میزان الوافي ست یُلتزم فیها مقصد واحد من انواع السّوال و بیان الحاجات والاحوال المتفرّقه * وملّا حسینِ واعظ کاشفي در بدائع الافکار فرماید مقاصدِ متعدّده و معانئ کثیره که در قصیده واقع است قطعه بعضے میتواند بود ازان * انتهی *) پس بیتے چند که متعلّق المضمون واقع شود درصورتِ تصریعِ بیتِ اوّل اگر دو باشد بصورت رباعي است و بمعنی قطعه و اگر زائد بود بصورت غزل یا قصیده است و بمعني قطعه چنانکه بعضے از قطعاتِ ابن یمین * وغالبا همین مراد باشد آنچه در نسخهٔ دریاي لطافت نوشته که بعضے قصیدهٔ مختصررا هم قطعه گفته اند * انتهي * این چنین قطعه باعتبارِ معني در مثنوي و غزل و قصیده هم سمتِ وقوع دارد هرگاه درانها در شعر یا زائد متعلّق المضمون واقع شود میگویند این چند شعر درینجا قطعه بند است یا بطورِ قطعه واقع است یا باهم دست وگریبان است *

وآنچه ملّا حسینِ کاشفي گفته هر شعر که مطلعِ آن مصرّع نیست اگرچه مطوّل باشد اسمِ قصیده بران اطلاق نکنند وآنرا قطعه گویند وآنچه مطلعِ آن مصرّع باشد و آنرا قطعه خوانند چون مقطّعاتِ کتاب نصاب الصّبیان مراد معنيِ لغوي باشد نه اصطلاحي * انتهی * و آنچه دشت بیاضی شارحِ نصاب نوشته که مراد اینجا معنيِ لغوي است زیراکه هر قطعهٔ این کتاب پاره ایست ازشعر و اوائل آنِ قافیه مرعي است و بعضے یک بیتی است * انتهي * محلِّ تامّل باشد چه می باید که امثالِ اینها نیز قطعهٔ اصطلاحي بود وگرنه این یک

51042

فرد خارج از اقسام نظم می‌ماند و برای او نامی در اصطلاح نمی‌باشد *

مقوّمی تعمیم رباعی در وزن‌است آنکه در تعریف دیگر هیچ یکی از اقسام نظم قید وزن ماخوذ و معتبر نیست و ما به الامتیاز همین قافیه و عدد ابیات است چنانچه از تعریف غزل و قصیده و مثنوی و قطعه ظاهر است * غایت اینکه بعضی ازین اقسام به بعض وزن بیشتر واقع است و درمیان سخنوران بهمان مشتهر چنانچه مثنوی که بقول جامی رح و دیگر ائمهٔ فن باوزان هفتگانهٔ معیّنه دائر است و ازین لازم نمی‌آید که اگر کدام یک مثنوی در غیر این اوزان هفتگانه واقع شده باشد آنرا مثنوی نگفته شود چنانکه مثنوی گل کشتی میر نجات اصفهانی که بروزن و اسلوب و مضمون غزل عاشقانه است و در غیر اوزان هفتگانه و از مثنوی جز قافیه هیچ ندارد * و نیز مرجّح جانب تعمیم رباعی است امثال این دو بیت * نه باشتر برسوارم الخ که هرچهار مصرعه‌اش قافیه دارد چه مقفّی بودن هرچهار مصرعه نیست مگر از شان رباعی * و بعضی زان دو بیتیهای باباطاهر عریان نیز مصرّع است *

پوشیده نماند که ازان اوزان بیست و چارگانهٔ ترانه این دوازده وزن مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعَلْ ، فعولْ ، مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلن فعْ ، فاعْ ، مفعولُ مفاعلن مفاعیلُ فعلْ ، فعولْ ، مفعولُ مفاعلن مفاعیلن فعْ ، فاعْ ، مفعولن فاعلن مفاعیلُ فعَلْ ، فعولْ ، مفعولن فاعلن مفاعیلن فعْ ، فاعْ ، کثیر الاستعمال است امّا چهار وزن پسین نسبت بهشت پیشین قلیل در رسالهٔ رباعیات حضرت ابو سعید ابوالخیر قدّس سرّه و حکیم عُمر خیّام بیشتر رباعی بهمین دوازده وزن است *

ملّا حسین واعظ کاشفی گفته بحکم آنکه به بنای رباعی دو بیت بیش نیست باید که شاعر در ترتیب و ترکیب اجزای آن جدّے جمیل وجهدے جزیل مبذول دارد وسعی کند تا از صنائع چیزے بدان مقارن گردد * و بعضے از شعرا مقطّعات برین وزن گفته‌اند * انتهی * در کشّاف الاصطلاحات از جامع الصّنائع نقل کرده که اصل وضع رباعی برانست که در بیت دوم مقصود را بے لطیفهٔ و بے نکتهٔ و بے مثلے نیارند * انتهی *

در مخزن الفوائد نوشته بیتِ دومینِ رباعي از بیتِ اوّلین بلندتر باشد چنانچه میرزا محمّد علي صائب گوید * شعر *

از رباعي بیتِ آخر میزند ناخن بدل * خطِّ پشتِ لب بچشم ما ز ابرو خوشترست * تمّ کلامه

میگویم مصرعِ چهارم هر آئینه باید بلندتر باشد و مقصودِ اصلي و دلیل و مثل و لطیفه و نکته بیشتر در همین مصرع مذکور میشود * شاعرے گوید * رباعي *

ای اخترِ فیض را ضمیرت مطلع * طبعِ تو عروسانِ سخن را مجمع

از بسکه رباعيِ تو افتاد بلند هر مصرعِ او بود چهارم مصرع

رباعيِ چند بطورِ مثال مرقوم میشود *

کمال اسمعیل تیغ تو که بندهٔ میکند شاهانرا آورد بسے براه گمرا هانرا

در دستِ تو یک قطرهٔ آبست ولیک آبست ز سر گذشته بد خواهانرا

سعدي رح هر سرو که در بسیطِ عالم باشد شاید که به پیشِ قامتت خم باشد

از سروِ بلند هرگز این چشم مدار بالاي دراز را خرد کم باشد

ایضا آنرا که نظر بروي هرکس باشد در دیدهٔ صاحب نظران خس باشد

قاضي بدو شاهد بدهد فتويِ شرع در مذهبِ عشق شاهدے بس باشد

ایضا مه را ز فلک بطرفِ بام آوردن وز روم کلیسیا بشام آوردن

در وقتِ سحر نمازِ شام آوردن بتوان نتوان ترا بدام آوردن

جامي رح سرخي ز لبِ لعل بسنگ آوردن وز گل بگیاه بوي و رنگ آوردن

مقصودِ دل از کامِ نهنگ آوردن بتوان نتوان ترا بچنگ آوردن

حافظ رح آن ترکِ پریچهره که قصدِ جان داشت مانندِ پري چهرهٔ زمن پنهان داشت

گفتم دهنِ تنگِ تو گوئي هیچ ست گفتا که ازین هیچ طمع نتوان داشت

غني کشمیري بے فهم اگر چشم بدوزد بکتاب نتواند دید روي معني در خواب

کی غور کنند در سخن بے مغزان غوّاصيِ بحر نیست مقدورِ حباب

بابا افضلِ کاشاني یا حافظِ شیرازي

کم گوي وبجز مصلحتِ خویش مگوي چیزے که نپرسند تو از پیش مگوي
گوشِ تو دو دادند و زبانِ تو یکے یعني که دو بشنو و یکے پیش مگوي

خواجه آصفيِ هروي

آن حور که خطِّ مشکبارش پیداست پیرامنِ گل بنفشه زارش پیداست
امسال طراوتِ عذارش پیداست سالے که نکوست از بهارش پیداست

ناصرعلي در نعت گوید

پیش از همه شاهان غیور آمدهٔ هر چند که آخر بظهور آمدهٔ
اي ختمِ رسل قربِ تو معلوم شد دیر آمدهٔ ز راهِ دور آمدهٔ

حکیم قا آنیِ شیرازي

تو مردمکِ چشمِ منِ مهجوري زان با همه نزدیکیت از من دوري
بے بے غلطم تو جانِ شیرینِ مني زان با منيي و ز چشمِ من مستوري

حکیم عمرِ خیّامِ نیشاپوري

قرآن که بهمین کلام خوانند او را گه گاه نه بردوام خوانند او را
در خطِّ پیاله آیتے روشن هست کاندرهمه جامدام خوانند او را

ایضاً مي میخورم ومخالفان ازچپ و راست گویند مخور باده که دین را اعداست
چون دانستم که می عدوِّ دین است والله بخورم خونِ عدو را که رواست

ایضاً در دهر کسے بگلعذارے نرسید تا بردلش از زمانه خارے نرسید
در شانه نگر که تا بصد شاخ نشد دستش بسرِ زلف نگارے نرسید

تمّت الرّسالة و الحمد لله ربّ العالمین

وصلّی الله علی خیر خلقه محمّد وآله

و اصحابه اجمعین *

00051042

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 15 June, 2016